

AİLƏ MƏİŞƏTİNDƏ MİLLİ VƏ DİNİ NORMALAR

Məqalədə həm əvvəllər, həm də hazırda Azərbaycan ailəsinin milli-mənəvi keyfiyyətləri, adət-ənənələri ətraflı təhlil edilir, nişan, kəbin, xınayaxdı, bayramlaşma, evlilik mərasimi kimi məsələlərə münasibət bildirilir. Nişanlanmış qız, onun davranışı, bu qıza cəmiyyətdə münasibətin dəyişilməsinə diqqət yönəldilir, yeni qohumlar arasında formalaşmağa başlayan münasibətlər araşdırılır. Varislik prinsipi əsasında milli-dini dəyərlərin və normaların qorunmasının, cəmiyyətin sağlam və davamlı olmasında bu qaydalara riayət edilməsinin zəruririliyi əsaslandırılır, Azərbaycan mütəfəkkirlərinin müvafiq məsələlərə münasibəti vurğulanır.

Hər xalqın öz adət-ənənəsi, öz milli-mənəvi və dini dəyərləri var. Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə fəxr edirik, bizim xalqımız yüz illərlə, min illərlə adət-ənənələrimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi yaradıblar və bunlar indi bizim xalqımızın mənəviyyatını təşkil edən amillərdir. Biz dini ilk növbədə mədəniyyətin, tarixi irsin, milli mentalitetimizin bir fenomeni və ayrılmaz hissəsi kimi qəbul edirik.

Heydər Əliyev

Azərbaycanda ailələrin qurulması nişanqoyma mərasimi ilə başlayır. Toyla bağlı mərasimlərdən biri də nişanlanmadır. İndiyədək davam edən nişan mərasiminin xarakterik xüsusiyyətləri əsasən ondan ibarətdir ki, o hər iki tərəfin yaxın qohumlarının iştirakı ilə keçirilir. Nişan mərasimi oğlan tərəfin xərci hesabına edilirdi.

Elçilikdən sonra başlanan bu mərasimdə bəlgə gətirilər və şadyanalıq olardı. Nişanda qız üçün gətirilən ən vacib əşya üzük, baş örtüyü və şirniyyat şeyləri olardı [3, s.7]. Üzüyün rəmzi mənası əbədilikdir, baş örtüyü isə qızın başının məhz nişanlandığı adama bağlandığına işarədir. Şirniyyat da münasibətlərin şirin olması diləyidir. Bundan əlavə, oğlan evi tərəfindən hər kəs öz imkanına görə qıza və onun yaxın qohumları üçün xonçada müxtəlif geyim əşyaları təqdim edilirdi. Beləliklə, bundan sonra qız nişanlı hesab edilir və başqa bir ailənin onun adını tutmağa ixtiyarı olmurdu. Nə qədər ki, nişan mərasimi olmurdu, qıza başqaları tərəfindən elçi gəlmək mümkün sayılırdı. Lakin bəlgə qoyulduqdan sonra qız artıq başqasına aid olduğu üçün onun adını çəkmək adətə görə düzgün sayılmırdı.

Nişanlanmış qızın ailə və cəmiyyətdə statusu dəyişirdi. Belə ki, o ölçülü-biçili davranmış nümayiş etdirirdi. Qız oğlan tərəfin adamlarından gizlənər, utanıb çəkinirdi. Nişandan sonra da oğlanla qızın görüşməsi qadağan idi. Qız nişanlı qaldığı müddətdə ona bayramlarda pay aparılırdı. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, əsrlərdən bəri icra olunan bir adətdir ki, nişanlı qıza Qurban bayramı zamanı qoyun alınır və qız evinə göndərilirdi. Elçilikdən sonra razılıq əldə olunan, lakin hələ barmağına üzük taxılmayan qıza bayramlıq aparmazdılar, lakin nişanlanmış qıza aparardılar. Yeni çıxan meyvələrdən məhz nişanlı qıza “nübarlıq” göndərilirdi. Hətta Naxçıvanda payızın son çillə gecəsi nişanlı qıza “çillə payı” aparılırdı. Burada müxtəlif meyvələr, hədiyyə, şirniyyat ilə bərabər çillənin rəmzi hesab olunan qarpız da göndərilirdi [3, s.42-59]. Xüsusən, Novruz bayramı zamanı qız evinə bayramlıq payı təqdim olunurdu. Adətən Novruz bayramı gələndə gəlin üçün aparılan bayram xonçasına şirniyyatlar qoyulurdu. Lakin bölgələr üzrə fərqlər mövcud idi. Belə ki, Lənkəran-Astara bölgəsində düyü ilə bərabər, quş əti, balıq da qoyardılar. Balığın ağzına hil qoyardılar, indi isə gəlin üçün üzük qoyurlar. Bayramlarda nişanlı qıza pay aparılması ənənəsinin Təbrizdə keçmiş zamanlarda mövcudluğu maraq doğurur. Oğlan evi bayram zamanı “nəsim çörəyi” adlanan südlü çörək və kökə bişirib qız evinə yola salardılar [3, s.20].

Bütün bu deyilənlər onu göstərir ki, nişan mərasimi qızın rəsmən başqa ailəyə mənsubiyyətinin, oğlan evinə aid olmasının rəmzi sayılır. Nişanla toy mərasimi arasındakı zaman kəsiyində bir sıra adətlər icra olunurdu. Bayramlarda pay aparmaqla yanaşı, qız evi “ayaqaçdı” edirdi. Burada məqsəd gələcək kürəkənin çəkinmədən qız evinə gedib-gələ bilməsi idi. Yəni bu vədədən sonra oğlanın qız evinə gəlməsinə böyüklerin razılığı ilə icazə verilirdi. Oğlanın sonralar açıqca gəlib-gətməsi mümkün sayılsa da, bir sıra etik normaları gözləmək vacib idi. Oğlanın qız evində hədsiz çox oturması, böyüklerin yanında qızla söhbətləşməsi qınanırdı, o, gecəni orada qala bilməzdi. Gələndə oğlan özüyə meyvə, şirniyyat, nişanlısı üçün bəxşişlər və s. gətirirdi. Amma qız üçün “ayaqaçdı” mərasimi keçirilmirdi. Onun oğlan evinə gətməsi adətə görə düzgün sayılmırdı.

Nişanla toy arasındakı vaxt ailələrin bu işə hazırlıq dərəcəsindən asılı olurdu. Əgər hər iki tərəf toy tədarükünə tam hazır olardısı, onda gün təyin olunur və mərasim başlardı. Ümumən isə qızı çox nişanlı saxlamaq, toyun vaxtını uzatmaq el arasında yaxşı sayılmırdı. Ona görə də, əksər hallarda hər iki tərəf çalışırdı ki, toyu tez başa çatdırsınlar.

Nişan zamanı qıza gətirilən geyimdən o, gündəlik vaxtlarda istifadə edə bilərdi, xüsusilə də baş örtüyü və nişan üzüyü taxmaq məsləhət görülürdü. Oğlan evinin gətirdiyi nişan xonçası və ya boxçasında qıza gətirilən əşyalar qəbul edilir, içinə oğlan üçün lazım olan geyim əşyaları qoyulur və onun evinə aparılırdı.

Müasir dövrümüzdə də müşahidə etdiyimiz adətin mahiyyəti belədir ki, toydan əvvəl oğlan evi qız evinə xonçada xına gətirir və burada toplaşan xanımlar əllərinə xına yaxırlar. Bu adət hər iki tərəfin yalnız qadınlardan ibarət üzvlərinin iştirakı ilə keçirilirdi. Azərbaycanın bütün bölgələrində xınayaxdı mərasimi həyata keçirilmişdir. Göyçə mahalında isə adətə görə, gəlin gedən qızın bir gün əvvəl axşam çağı əlinə və ayağına xına qoyub balaca dəsmalla bağlayıb səhər isə açıb yuyardılar. Bu xınadan bəy evinə də göndərirdilər, belə ki, o da azacıq əl və ayağına sürtə bilərdi. Əslində, təsəvvürə görə xına “peyğəmbər nişanəsi” sayılırdı. Bu düşüncə sonraların məhsuludur. Adət kimi isə xınayaxdı İslama qədər də mövcud olmuşdur.

Bakılılarda da bu adətin icrası etnoqrafik baxımdan maraq doğurur. Yaşlı nəsillərdə olan məlumata görə Bakı və ona aid olan kəndlərdə XX əsrdə keçirilən xınayaxdı, elimizin bir sıra adətləri, indi şəhər yerində bir o qədər də əvvəlki kimi qeyd olunmur. Lakin buna baxmayaraq, xınayaxdı adəti hələ də şəhər və kənd yerlərində qalmaqda davam edir. Adətə görə oğlan tərəfin qohumları bir yerə yığışb qız evinə gedəcək xonçanı hazırladıqdan sonra qız evinə yollanırdılar. Qohumlar içərisində əsasən oğlanın nənəsi, xalası, bacısı və digərləri iştirak edirlər. Qız evinin yaxınları da qonaqları qarşılayıb qəbul edirlər. Gətirilən xonçada xına ilə bərabər müxtəlif şirniyyat da olur. Qızı adətə görə oğlanın bacısı geyindirir. Əgər oğlanın bacısı yoxdursa, onda oğlan evindən gələn qonaqlar içərisindən hər hansı gənc qız (gəlin də ola bilər) onu geyindirə bilər. Sonra sevinc sədaları altında gəlin gedən qızı hamının yığışdığı otağa gətirirlər.

Yemək mərasimi zamanı yeyib-içdikdən sonra başı duvaqlı gəlini ortalığa gətirirlər. Gəlinin sağdışı və soldışı qız uşaqlarından olurdu. Onlardan biri qız, digəri isə oğlan evi tərəfindən olurdu və əllərində yanan şam tuturdular. Mərasim zamanı çalğıçı qızı tərif edirdi. Yengə tasi əlinə alıb xına isladırıdı. Evdə “xınayaxdı” məclisində iştirak edənlərin hamısına xına paylanırdı. Onlar da öz növbəsində qadınlar tünd rəngli xaralardan paltar geyər, başlarına isə kalağaydan çalma salardılar. Ertəsi gün hamama gedərdilər [3, s.36]. Yengə xınanı yoğururdu və gəlin gedən qızın saçına da xınadan qoyurdular, lakin indi qoymurlar [3, s.17].

Bildiyimiz kimi, xınayaxdı zamanı (toydan bir gün qabaq) masa üzərinə qırmızı rəngdə örtük salınır. Güzgü, şam, xına sinisi onun üzərinə qoyulur. Gəlinin yanında sağdış, soldış oturur. Qız anası onlara hədiyyə olaraq çiyinə salmağa şal və ya yaylıq təqdim edir. Oğlan evi tərəfindən gətirilən xonçada qızın çiyinə salınan şal olur. Əvvəlki vaxtlardan indikininki fərqi odur ki, xınanı balaca qablarda paylayırlar. Hamamdan sonra evə gəlib xınayaxdı olur. Oğlan evinin xonçasında gətirilən parçaların ucundan kəsirlər ki, işlənsin, qalması. Xonçanı atlas ipəklə örtürdülər. Toyda al qırmızı gəlinlik geyinirdilər [3, s.18].

Bu adətlər bütün bölgələrdə eyni əhəmiyyət kəsb edirdi. Qız evində böyük toya (xınayaxdıya) hazırlıq gəldirdi. Həmin hazırlığa qədər hər gün axşamçağı məhəllə qızları gəlin qızın ətrafına topla-

nib çalğısız nəğmələr oxuyardılar, ağacdən asılmış ipdən yellənərdilər. Buna küp yellənməsi deyilərdi [3, s.21]. Xına qoyan gəlin köçən qıza hədiyyə verməlidir [3, s.130].

Xınayaxdı zamanı şamlar yandırılır və özü sönənədək gözlənilir. Gəlinin başına duvaq salınır. R.Babayev XIX-XX əsrin əvvəllərinə aid xınayaxdı mərasimini belə təsvir edir və o göstərir ki, rəqslərdən sonra oyunlar başlayırdı, yalnız qadınların iştirak etdiyi bu xınayaxdı mərasimində əyləncəli oyunlar göstərilirdi. Abşeronda xınayaxdıdan bir gün əvvəl “sərpayı” adlanan məclis düzəldilir və qızın rəfiqələri, yaxınları, qohumları yığışrlar. Məclisi idarə edənə də “sərpayı” deyilir. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində xınayaxdı mərasimi zamanı özünü göstərən bəzi fərqli xüsusiyyətlər var idi ki, bu da əsasən icra qaydalarında müşahidə edilirdi. Məsələn, Qubada mövcud olan xınayaxdıya görə, gəlin xına tökülmüş ovucunu duvağın altından dışarı çıxararaq əlini başına qoyur. Və xınalı ovucu açıq olaraq ağzı yuxarı durur. Bu sırada bir oğlan uşağı gəlir, gəlinin ovucundakı xınadan bir barmaq sıyrır alır. Bu da gəlinin erkək övladı olacağına səbəb ola bilirmiş. Gəlin bir qədər ayaq üstə durduqdan sonra, dünya görmüş qarılının icazəsi ilə o, sağdış və soldışı ilə başqa bir otağa keçirlər. Qıza bəzək vurulması qaş və üz alınması və saçının düzəldilməsi ancaq xınayaxdı zamanı olurdu. Xına ilə bağlı təsvirlər bayatılarda da yer almışdır. Məsələn,

Əllərin xına gözlər, Ovçular sona gözlər,
Atma hicran oxunu, Eləmə qan, a gözlər!

Türkdilli ədəbiyyatda xına ilə bağlı maraqlı məlumatlar vardır. Orhan Çeltikçi qeyd edir ki, qədim türklər xınadan vəba xəstəliyinə qarşı istifadə etmişlər. Bundan əlavə, xına baş və göz ağrılarında mühüm vasitə sayılmışdır. Qulunc yelinin müalicəsində də xınanı sabunla qarışdırıb dizə sürürdülər. Hətta onun su ilə qatışığından qarqara edilər və ağız yaralarının müalicəsində istifadə edərildilər. Uşaqlardakı çiçək xəstəliyinə müsbət təsir etdiyini də müəllif qeyd edir. Hətta xınanın müxtəlif maddələrlə qarışdıraraq bronxitdə, əldəki çatlamalar zamanı istifadə olunduğu məlumdur. Rahmi Yılmazın əxildə adət və ənənələrlə bağlı verdiyi məlumatlarında deyilir ki, rəvayətlərə görə xına ağacı Həvvanın göz yaşlarından yaranmışdır.

Bir bitki kimi xına dünyanın müxtəlif ərazilərində yetişir. Hətta tədqiqatlar sayəsində məlum olmuşdur ki, Misir ehramlarındakı mumiyalarda xına rənginin izlərinə rast gəlinmişdir. Bu da onu deməyə əsas verir ki, ondan daha qədimlərdə istifadə edilmişdir.

Türkiyə ərazisində keçirilən xına gecəsinin Azərbaycandakı kimi mahiyyət daşıdığını bu qardaş dövlətdə yaşayan azərbaycanlıların söyləməyinə görə, orada da bizlərdə olduğu kimi oğlan evi xına gətirir, qızın rəfiqələri yığışır, əyləncə başlayır və bu zaman nəğmələr (mahnılar) söylənilir. Bütün dünya xalqlarında olduğu kimi, Azərbaycanda da uzun əsrlər boyu özünəməxsus şəkildə toy mərasimi keçirilmişdir. Bildiyimiz kimi, toya qədərki adətlər əsasən qızbəyənmə, elçilik və nişanlanmadır. Yalnız bu mərhələlər ardıcıl olaraq icra edildikdən sonra toy günü dəqiqləşdirilir və hər iki tərəfdə (qız və oğlan evi) toy mərasiminə hazırlıq işləri başlanır. Toy artıq tam razılıq əldə olunmasını təsdiqləyən sonuncu mərhələdir və nikahın qəti olaraq rəsmiləşdirilməsini göstərir. Bütün dövrlərdə toy bəsatı eyni mahiyyət və məzmun kəsb etmişdir.

Toy adət-ənənəsinə nəzər salsaq, deyə bilərik ki, toy özü nikaha girmə vasitəsidir. Nikaha girmə isə ya toy, yaxud da nadir hallarda olduğu kimi qızqaçırma yolu ilə həyata keçirilirdi. Nikaha girmə zamanı albanlarda bir sıra şərtlər qoyulurdu. Məsələn, “heç kəs öz qohumu olan əmi və bibi nəvəsi ilə evlənmə bilməz və qardaşının da arvadını ala bilməz” [3, s.7]. Bu kimi şərtlər sonralar İslam dinində də şərh olunmuşdur. Lakin elə İslam zamanı da, indinin özündə də bütün bunlar müsəlmana xas olan bir ənənə kimi hələ də yaşayır. Bütün bunlar həyatda ən xoşagəlməyən haldır.

Toy mərasimi tarixi keçmişimizin etnoqrafik baxımdan əhəmiyyətli canlı səhifələrini göz önündə əks etdirir, real həqiqətləri, ailə məişətində uzun əsrlərdən bəri kök salan müxtəlif adət və ənənələri işıqlandırır. Cəmiyyət daxilində bütün məsələlərin uzun əsrlər boyu müəyyən adət və ənənələr çərçivəsində cərəyan etdiyi məlumdur. O cümlədən, toy mərasimində bir sıra müxtəlif və çoxsaylı adətlər icra olunur. Toy əslində bir xalq yığıncağıdır. Buraya toplaşanlar gündəlikdən fərqli olaraq xüsusi geyimlərdən və bəzəklərdən istifadə edirlər. Toy müəyyən qədər göstəriş meydanıdır. Burada mərasim iştirakçıları tərəfindən xüsusi canfəşanlıq nümayiş etdirilir. Bu mərasimdə insanla-

rın əhval-ruhiyyəsi dəyişir və o, əyləncə xarakteri kəsb edir. Xüsusən orta əsrlərdə əhalinin əsas şad-yanalığı toylarda özünü büruzə verirdi. Təsadüfi deyildir ki, şairlərin yaradıcılığında, nağıllarımızda və dastanlarımızda toyların üç, yeddi və qırx gün qeyd edildiyi vurğulanır. Bu da onu deməyə əsas verir ki, qədim zamanlarda şadyanalığa yığıncağı, məharət nümayiş etdirmə yeri məhz toylar və bayramlar olmuşdur. Toylarda müxtəlif məzmunlu oyunların nümayiş olunduğu da məlumdur ki, bu da mərasimin daha da rəvnəqlənməsinə xidmət etmişdir.

Toy mərasimi, ümumiyyətlə ailə qurmağın vacibliyi, ailə yarandığı dövrdən etibarən mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Ailə qurmağın əhəmiyyət kəsb etməsi görkəmli alim Nəsirəddin Tusi tərəfindən “Əxlaqi-Nasiri” əsərində mühüm məsələ kimi ön plana çəkilmişdir. Müəllif haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, insan ümumiyyətlə təkbaşına yaşaya bilməz və ömrü boyu tək qalmaq doğru deyildir. Onun mütləq həyatını paylaşa biləcəyi, yaxşı və pis günündə ona şərik olan bir yar-yoldaşa ehtiyacı vardır. Ailənin təməlini təşkil edən bu cütliyin mühüm rola malik olduğunu o belə söyləmişdir: “Lakin insanın yaşaması və davamı üçün doğub törədə bilən bir ciftə də ehtiyac vardır. Bu səbəbə görə ilahi hikmət elə bir təbiət yaratmışdır ki, bir kişi bir qardaşının da arvadını ala bilməz” [5, s.49]. Bu kimi şərtlər sonralar İslam dinində də şərh olunmuşdur.

Burada qadına verilən müsbət qiymət sezilməyə bilməz. Çünki qadın burada mənzilin qoruyucusu kimi, bu işə qadir ola bilən bir insan kimi təqdim olunur. Deməli, bu mənada ona etibar edilən bir şəxs kimi baxılır və böyük əhəmiyyət verilir. Göründüyü kimi, Tusi qadına həmçinin ailə daxili vəzifə bölgüsünün mühüm və əvəzolunmaz bir iştirakçısı kimi baxır. Orta əsrlərdə qadına verilən bu cür qiymət digər müəlliflərin əsərlərində də əks olunur.

Nikahla bağlı onu göstərmək lazımdır ki, Orta əsrlərdə əksər hallarda kəbin bərabər sosial zümrələr arasında bağlanırdı. Bu bir çox orta əsr müəllifləri tərəfindən açıqlanmışdır. Oruc bəy Bayat I Şah İsmayılın şahzadə Muradı yaxşı qarşıladığından və öz qızlarından birini ona verdiyindən söz açır [5, s.24]. Eləcə də, Azərbaycanda səfərdə olmuş venesiyalı Mikele Membre bu barədə məlumat verərək Şah Təhmasibin öz bacılarını yüksək mövqeli xanlara ərə verdiyini söyləyir [5, s.27]. Bu da aydındır ki, bütün zamanlarda yüksək zümrənin ailələri bir-birilə qohum olurdular. Hətta çox vaxt belə nikahlar siyasi və diplomatik addım sayılırdı. Şahlar özləri də bərabər zümrədən evlənirdilər. Lakin bununla yanaşı, onların hərəmində müxtəlif cariyələr də olurdu ki, onlar isə müxtəlif təbəqələrə mənsub ailələrin üzvləri idilər. Hətta şahların onlardan da övladları ola bilərdi. Orta əsr şairlərimizin də yaradıcılığından sezilir ki, yuxarı təbəqənin nümayəndələri nikah münasibətlərində sosial bərabərliyə üstünlük verirdilər.

Aydındır ki, “Nikah kişi ilə qadın arasında, valideynlər və uşaqlar arasında münasibətləri qəti müəyyənləşdirir, ancaq müəyyən normalara salır, bununla da ona mühüm sosial institut xarakteri verir. Ailəyə, nikaha və qan qohumluğuna əsaslanan üzvləri məişət ümumiliyi, qarşılıqlı əxlaqi məsuliyyətlə, qarşılıqlı köməklə bağlı olan sosial qrup kimi də baxılır” [5, s.18]. Nikahla nəsilərin davamı təmin olunmuş, təsərrüfat həyatı inkişaf etdirilmişdir.

Nikah münasibətlərində gəlinliyə namizədin seçilməsi və yaş həddi də əsas idi. Qızlara oğlan anaları erkən yaşlardan etibarən göz qoyur, onlar haqqında məlumat toplayırdılar. Bu göz qoyma əsasən toy və bayramlarda, hətta hamamda olurdu. Qızın hansı nəsələ mənsub olması da əsas götürülürdü. Orta əsrlərdə ailə münasibətlərində əsas şərt nikahda valideynlərin razılığıdır. Ata ananın razılığı əsasında qızlar ərə gedir, oğlanlar evlənirdilər. Toy mərasimi icra olunduqdan sonra nikaha girənlərin ailə içərisində ictimai vəziyyəti bir qədər dəyişir, yeni bir ailənin təməli qurulurdu. Oğlanın evləndirilməsi və qızın ərə verilməsi valideynlərin üzərinə düşən məsuliyyətli bir iş hesab olunurdu. Ona görə də valideynlər öz övladlarını gələcək müstəqil ailə həyatı üçün hazır olmağa çalışır və onları buna yetişdirirdilər. Belə ki, qızlar hələ kiçik yaşlarından etibarən əsasən ev işləri ilə, oğlanlar isə təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olurdular.

Toyla bağlı məsələlərdən biri də nikaha girənlərin yaş həddidir. Ümumiyyətlə, Orta əsrlərdə hansı yaşlarda gənclərin nikaha daxil olduqlarını və yaş həddini müəyyənləşdirmək maraq doğurur. Öldə olunan məlumatlarda bu barədə dəqiq və ətraflı məlumatlar demək olar ki, yoxdur. Yalnız ötə-

ri bəhs edilən ayrı-ayrı faktları nəzərə alaraq, bu barədə müəyyən fikir söyləmək mümkündür. Ənənəvi olaraq nikah əlaqələrinə girənlər arasında qadınların kişilərdən kiçik olması demək olar ki, bütün dövrlərdə əsas sayılırdı. Hətta orta əsrlərdə bəzi hallarda qızlar özlərindən yaşca həddən artıq böyük kişilərə ərə verilirdi. Amma buna baxmayaraq, həmyaşıdlar və özündən kiçiklərə ərə getmək faktlarına nadir hallarda da olsa, rast gəlinirdi. Orta əsrlərdə yaş həddini müəyyənləşdirmək baxımından köməyimizə şairlərimizin əsərləri çatır. Belə ki, Azərbaycanın orta əsrlərdə yaşayan görkəmli, dahi şairlərimiz olan Nizami və Füzulinin təsvirindəki Leyli və Məcnun bir yerdə oxuduqlarına görə ola bilsin ki, eyni yaşa mənsubdurlar. Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasında isə əsərin qəhrəmanları olan Xosrovlə Şirin arasında o qədər də böyük yaş fərqi olmadığı qənaətinə gəlmək olar. Yaxud, Yusif Məddahın təsvir etdiyi obrazlar - Gülşahla Vərqanın eyni vaxtda anadan olduğunu nəzərə alsaq, görürük ki, orta əsrlərdə həmyaşıdı ilə evlənmə mümkün hesab edilirdi. Orta əsr müəlliflərinin əsərlərinə görə həddibüluq vaxtının hansı yaş dövrünə təsadüf etdiyini dəqiq müəyyənləşdirmək də çətindir. Lakin ənənəvi olaraq orta əsrlərdə və daha sonrakı dövrlərdə də qızlar erkən yaşlarda ərə verilirdi. Bu xüsusiyyət hətta XX əsrin əvvəllərində də davam etmişdir. Hesab olunurdu ki, artıq 14-15 yaşındakı qızlar yetkin sayıldılarına görə onlar ailə həyatı qura bilərlər.

Məlumdur ki, nikaha girmə toy vasitəsilə mümkün idi. Azərbaycan xalqının isə özünəməxsus, zəngin və uzun tarixi inkişaf mərhələsi keçmiş ənənəvi toy mərasimi mövcud olmuşdur. Zənginlik özünü bir də onda göstərir ki, toy mərasimi ölkəmizin müxtəlif bölgələrində müxtəlif şəkildə iera olunmuş, zaman keçdikcə bir sıra dəyişikliklərə uğramışdır. Lakin buna baxmayaraq, zaman onun əsas mahiyyətinə xələl gətirməmiş və toy zənginliyi, rəngarəngliyi ilə seçilən bir mərasim olaraq indi də qalmaqda davam edir. O, xalqımızın əsrlər boyu yaradıb yaşatdığı mütərəqqi bir adət kimi ailəyə sevinc və xoş əhval-ruhiyyə bəxş etmişdir.

Toyla bağlı qədim adətlərdən biri türkdilli xalqların möhtəşəm abidəsi olan “Kitabi Dədə-Qorqud” dastanında yer almışdır. Belə ki, “oğuz zamanında evlənen hər igid ox atardı. Oxu düşən yerdə də gəlin otağı qurardı. Beyrək xan da oxunu atdı, oxu sancılan yerdə otağını qurdurdu. Adaxlısından bir bəylik qaftan gəldi” [2, s.155-156]. Göründüyü kimi, bəy geyimini də qızın özünün hazırlayıb oğlana göndərməsi bir adət imiş. Dastanda nəzəri cəlb edən bir başqa məqam da vardır ki, məlum olduğuna görə “Baybörə bəyin oğlu Beyrək Baybican bəyin qızını aldı. Hündür evlərinə, ağ otağına qayıtdı. Toy şənliyinə başladı. Bu qırx igidin bir neçəsinə Qazan xan, bir neçəsinə Bayandır xan qız verdilər. Beyrək də yeddi bacısını yeddi igidə verdi. Qırx yerdə otaq tikdirdi. Otuz doqquz qız hərə bəxtinə-taleyinə görə bir-bir ox atdı. Otuz doqquz igidin hər biri öz oxunun ardınca getdi. Qırx gün-qırx gecə toy-düyün etdilər. Beyrək igidlərlə birlikdə öz muradına çatdı” [2, s.40]. Deməli, qızlar da bəxtlərini beləcə ox ataraq smayırmışlar.

Azərbaycan xalqı bütün dövrlərdə kəbin, toy vasitəsilə nikaha girməyə yüksək qiymət vermişdir. Bu Nizami Gəncəvi yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır. Şair yazır:

Şəhərə gələn kimi əhdinə vəfa göstərüb
Öz istəklisinə elçi yolladı.
Dünən gecəki ayı (gözəli) öz taxtına gətirib
Rəsmə uyğun surətdə onun kəbinini kəsdirdi [4, s.256].

Öldə olunan bütün məlumatları təhlil edərkən konkret olaraq orta əsr müəlliflərinin hamısının kəbinə böyük əhəmiyyət verdikləri nəzəri cəlb edir. Onların yaradıcılığında nikaha girmənin digər forması olan qızqaçırma haqqında məlumat demək olar ki, yoxdur. Nəticədə gəlinin ata evindən bəy evinə köçməsi ilə yekunlaşan toy mərasiminin özü də xalqın yaradıcılıq nümunəsi kimi əsrlərin sərhəddini aşaraq bu gün də yaşamaqdadır.

Orta əsrlərdə monoqam nikah forması üstün idi. XIII əsrin görkəmli şəxsiyyəti, mütəfəkkiri Nəsirəddin Tusinin “Əxlaqi-Nasiri” əsərində Azərbaycanda orta əsrlərdəki nikah formaları haqqında müəyyən qədər məlumat vardır. Əsərdən göründüyü kimi nikahın əsas forması təkkəbinlilik, yəni monoqam ailə forması mövcud olmuşdur [1, s.49]. Bu əsərdə “...mühitin, şəraitin insana, xüsusilə

uşaqlıq və cavanlıq dövründə təsirindən geniş danışılır, təlim və tərbiyənin son dərəcə böyük rol oynadığını aydın, həyatı misallarla nümayiş etdirilir. ...Tusi yeni nəslin yetişdirilməsində tərbiyə və təlimin həlledici əhəmiyyətə malik olduğunu elmi cəhətdən əsaslandırır, valideynlərin, mürəbbilərin, müəllimlərin, habelə ictimaiyyətin tərbiyəsilə məşğul olması bütün şəxslərin bu sahədə böyük məsuliyyət daşıdıqlarını xüsusi qeyd edir.

Mənəvi təmizliyə, əxlaq saflığına, vicdan bəllurluğuna son dərəcə böyük əhəmiyyət verən Tusi hər şeydən əvvəl uşaqların və gənclərin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsi ilə məşğul olmağı, onları düzlüyə, doğruluğa, bir sözlə vicdanlı olmağı məsləhət görür. Tusi insanın kamilliyində, səadətə çatmasında, xeyrli işlər görməsində ədalətli vicdanın zəruriliyini əsas şərt hesab edir” [1, s.16-17].

Orta əsr müəlliflərinin əsərlərində bəzən nikahın əhəmiyyət kəsb etməsi məsələsi də öz əksini tapır. Nikah barədə məlumat verərkən Xaqani anası ilə atasının evlənməsi haqqındakı xatırlatma ilə kifayətlənmişdir:

Eşqilə yaşayıb əbədiyyətin,
Əzəl möhrü ilə kəsmişdi kəbin [1, s.16].

Şair ailə həyatının qurulmasında nikahın rolunu yüksək qiymətləndirir və onu əbədi hesab edir. Bundan əlavə, anası xristian qızı olan Xaqani onun evləndikdən sonra islam dinini qəbul etdiyini də yazmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Arif Ərdəbilinin də əsərində oxşar məsələ təsvir edilir, lakin burada əksinə kişi qadının dinini qəbul edir. Gülüstən ilə Fərhadın toy mərasimi yaxınlaşır. Əsərdə müəllif toydan əvvəl Fərhadın xristian dinini qəbul etdiyini təsvir etmişdir, o, eyni zamanda rahiblərin musiqi çaldığını, Davud duasının oxunmasını, evlənənlərin bir piyalədən şərab içməsinə və beləliklə, toyun xristian adəti ilə aparıldığını qeyd etmişdir [1, s.21]. Amma bir cəhət də budur ki, adətən qadının ərinin mənsub olduğu dini qəbul etməsi halı (məsələn, Əfzələddin Xaqani xristian qızı olan anasının nikaha daxil olarkən islam dinini qəbul etdiyini söyləyir) məlumdur. Burada isə A.Ərdəbili əksinə, kişinin evlənərkən başqa dini qəbul etməsinə şərh etmişdir. Bu da müəllif tərəfindən ola bilsin ki, nadir görünən hallardan biri kimi təqdim olunmuşdur. Deməli, burada biz orta əsrlərdə ailə münasibətlərində dinin əngəl olmadığını, müxtəlif dinə mənsub olanların nikah əlaqəsinə girə bildiyini görürük. Buradan məlum olduğu kimi, şairin evlilikdə əsas şərt saydığı bir məsələni - məhəbbətlə, sədaqətlə kəbin kəsilməsini vurğulayaraq ön plana çəkməsi diqqəti xüsusilə cəlb edir. Xoşbəxt ailənin təməlində o, doğru olaraq məhəbbətin durduğunu göstərir. Kəbin haqqında məlumata Məhsəti Gəncəvinin də yaradıcılığında rast gəlmək mümkündür. O, yazır:

Arvadla kişini bağlayar kəbin,
Bu işə yol verir şəriət, ayin [4, s.15].

Və yaxud, Xaqani o dövrdə qadına qarşı olan amansızlıqları belə öz “Həbsiyə” şerində açıqlığı ilə yazkəmişdir. Burada yenidən doğulan qızının ölümünə yazdığı mərsiyədə sair öz şəxsi kədərinə ictimai rəy verir:

Yenicə doğulan qızım gördü ki,
Qarşıda gözlənir min bəla öldü.
Qeybdən gələn o töhfə duydu ki,
Dərdlərə olacaq mübtəla öldü.
O kiçik gövhərim yaxşı anladı,
Ki, çox pis yaranmış bu dünya öldü.
Bildirdi ki, ürəyim dərddə düşəcək,
O, böyük qızımı pərdədə görcək,
Dedi - Kifayətdir bir səfa, - öldü [5, s.234-235].

Böyük mütəfəkkir istər kəbin olsun-olmasın, qızları ərə versinlər və bunlar hətta ana olduqdan sonra da işgəncələrə məruz qaldıqlarının şahidi olurdu. Lakin dövrün tələblərinə göz yuma bilmirdi. Burada müəllif kəbinin kəsilməsində şəriət qaydalarının hökm sürdüyünü göstərir və xüsusi rəsmi

ayinin icra olunduğunu qeyd edir. Müəlliflərin hamısının kobini ailənin qurulmasında vacib olan və əhəmiyyət kəsb edən bir məsələ kimi qiymətləndirməsi nəzərdən qaçmır. Bu məsələnin bütövlükdə cəmiyyətdə kök salmış qanunauyğunluq kimi təqdim olunması təqdirəlayiq hal kimi dəyərləndirilməlidir. Şəriət dedikdə, nə nəzərdə tutulur? Ərəbcə məqsədə aparan düzgün yol anlamı verən şəriət dedikdə, islam dininin yayıldığı ölkələrdə cəmiyyət tərəfindən riayət olunan əsas davranış normaları nəzərdə tutulur.

Ailə qurmuş bir insan, evlənmə yolu ilə özünü səadətə, xoşbəxtliyə çatdırır, fərdilik sərhədlərindən ictimaiyyətə, məsuliyyətli bir ocağa doğru qədəm qoyur. Evlənmə ilahi qanun və peyğəmbər sünnəti, habelə dünyəvi və dini vəzifə olmaqla yanaşı, onun böyük səmərəsi və faydası vardır. Subaylıq çağlarında sübh oyana bilməyən, evlənilib ailə qurduqdan sonra yüksək əhval-ruhiyyə ilə, həyata olan nikbinliklə öz fəaliyyətlərini artırır, cəmiyyətin fəal bir fərdinə çevrilir, daha üstün bir həyatı izləyir. Onun həyatı nə qədər inkişaf edirsə, qəlbindəki bədbinliklər, kinlər də bir o qədər azalır və nəhayət tamamilə yox olub gedir...

... Cavanlar bilməlidirlər ki, evlənmə məsələsi onların şəxsiyyət və təfəkkürünün formalaşmasında son dərəcə təsirlidir və bu məsələ ilə bağlı etinasızlıq etməməlidirlər. Belə hallarda valideynin məsləhətlərini eşitmək gərəkdir. Hətta bu məsələni dost və qohumlardan gizlətməməliyik. İslam dini mühüm ictimai və s. kimi işlərdə məşvərətə dəvət etməkdən əlavə, qızlarının evlənmə məsələsində ata-anaların icazəsini və nəzərlərini sərt bilir, onların razılığı olmadan oxunan əqdi batil hesab edir.

Yer üzünün əsrəfi insan olduğu kimi, hər bir ailənin yaraşığı da, şübhəsiz ki, uşaqdır. Uşaq ailəyə sevinc gətirir, valideynlər də həmişə öz övladlarına böyük ümid bəsləyirlər. Ona görə ki, uşaqlar valideynlərin gələcək köməkçisi, qocalıqda dayağıdır. Belə arzu və istəklərin özünü doğrultması valideynin verəcəyi tərbiyəni, onlara şəxsiyyət olaraq fəzilətləri aşılamasından asılıdır.

İslam dəyərlərinə riayət olunan müsəlman ailəsində valideynlər uşaq tərbiyəsində öz məsuliyyətlərini daha dərinlən anlayırlar. Ona veriləcək tərbiyədən asılı olaraq uşaqlar ailənin sevinc və qürur mənbəyi də ola bilər, digər tərəfdən təkə ailə üçün deyil, bütövlükdə cəmiyyət üçün problemə də çevrilə bilər.

Elə ata-analar var ki, öz övladlarının istəklərinə əsla əhəmiyyət vermir, onların evlənməyə olan ehtiyaclarını nəzərə almır, övladları bu arzunu bildirdikdə ciddi tənələrə, danlağa məruz qalırlar. Bu cür valideynlər özlərinin cavanlıq çağlarını yada salmalıdırlar. Onlar bilməlidirlər ki, övladları da onların cavanlıqda keçirdiyi hissləri keçirirlər.

Övladların hüquqları və onlarla rəftar tərzini haqqında müqəddəs islam dini çoxlu üstün şeylər tövsiyə etmişdir ki, onlara əməl edilməsi hər bir ailənin səadətinə zəmanət verir. Bir sözlə, ata-ana öz övladları ilə sıx ünsiyyət yaratmalıdırlar, öz övladları ilə məhəbbətlə rəftar etməlidirlər ki, islamda buyrulduğu kimi əməli-saleh insan kimi böyüsunlər. İslam dini bu cəhətdən ailə ocağında müxtəlif şərtlər qoymuşdur ki, dini baxımdan bu şərtlərin pozulması yol verilməzdir. Yəni, valideynlər nə qədər ailədaxili çəkişmələr edirsə, o zaman övladlara bu cür yanaşmalar pis təsir edir və onların isti ailə ocağından qaçmasına səbəb olur, sonra da ata-anaya qarşı övladların laqeyd olmasına səbəb olur. İslam dini ailələrin formalaşmasına, ailə daxilində qadın və kişilər, valideynlərlə-uşaqlar arasında vəzifə bölgüsünün aparılmasına mühüm əhəmiyyət verir. Əslində, bu baxımdan Quranda və Qurana söykənən digər dini-islami mənbələrdə qadının və kişinin təbii fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri dəqiq şəkildə müəyyən edilir. Bu mənada, cəmiyyət uzun zaman kəsiyində inkişaf edib böyük təkamülə uğrasa da, ümumən dinə, dini dəyərlərə, nizamlı ailə həyatının zəruriliyinə və müqəddəsliyinə olan inam hissi dəyişməmişdir. Müasirləşmiş və daha da inkişaf etmiş respublikamızda heç də təsadüfi deyildir ki, əvvəllər olduğu kimi indi də bütün rəsmi niğahların əksəriyyəti, həm də dini niğahla tamamlanır.

Açar sözlər: ailə, milli-mənəvi dəyərlər, adət-ənənə, evlilik, mərasimlər, dini normalar

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əfzələddin Xaqani. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2004, 672 s.
2. Kitabı-Dədə Qorqud dastanı. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
3. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycanda ailə və nikah (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri). I hissə. Bakı: Elm, 1994, 264 s.
4. Məhsəti Gəncəvi. Rübailər / Şərq Tərcümə toplusu. Bakı: Nurlan, 2007, s. 4-20
5. Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi Nasiri. Bakı: Elm, 1989, 254 s.

Хаджар Абдалли

**НАЦИОНАЛЬНЫЕ И РЕЛИГИОЗНЫЕ НОРМЫ В БЫТУ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ СЕМЬИ**

Резюме

В статье анализируются как национальные, так и духовные традиции азербайджанской семьи как раньше, так в настоящем, выражается отношение к таким вопросам как помолвка, кебин, хнайахди, праздник, церемонию бракосочетания. Особое внимание уделяется помолвленной девушке, ее поведению, изменению отношения к этой девушке, формирующимся отношениям между новыми родственниками. На основе принципа унаследования подчеркивается необходимость защиты национальных ценностей и норм, необходимость соблюдения этих правил в здоровом и устойчивом обществе, изучается отношение азербайджанских мыслителей к рассматриваемым вопросам.

Ключевые слова: семья, духовные ценности, традиции, брак, обряды, религиозные нормы

Hajar Abdally

NATIONAL AND RELIGIOUS NORMS IN AZERBAIJAN FAMILY

Summary

The article analyzes both the national and spiritual traditions of Azerbaijan family both earlier and now, expresses attitude to such issues as engagement, kebin, henna parties, holidays and marriage ceremonies. The main attention is paid to the engaged girl, her behavior, changing the attitude to the girl in the society, formation of a relationship between the new relatives. On the basis of inheritance principle, the necessity of the protection of national values and norms, the necessity of observing these rules in the healthy and sustainable society, the attitude of Azerbaijan thinkers to relevant issues are emphasized.

Keywords: family, spiritual values, tradition, marriage, ceremonies, religious norms